

प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना पाणलोट विकास घटक 2.0

NGO MANAGEMENT & GOVTERTMENT SCHEME CONVERGENCE

प्रशिक्षण

स्वागतम

जिल्हा संसाधन संस्था

महाराष्ट्र ग्राम दर्पण

B4,आदर्श अपार्टमेंट मालटेकडी समोर टोपे नगर अमरावती,४४४६०२

वसुंधरा पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम

अभिसरण संकल्पना' म्हणजे विविध सरकारी योजना, निधी आणि संसाधनांना एकत्र आणून पाणलोट क्षेत्राचा शाश्वत विकास साधणे, जिथे पाणी, जमीन आणि समुदाय यांचा एकत्रित विचार करून मृदा संधारण, जलसंधारण, वनीकरण, शेती आणि उपजीविका सुधारणा यांसारख्या कामांमध्ये समन्वयाने काम केले जाते, ज्यामुळे संसाधनांचा योग्य वापर होऊन ग्रामीण भागातील गरिबी दूर होते.

अभिसरण (Convergence) म्हणजे

वेगवेगळ्या योजना, विभाग, संस्था किंवा संसाधने एकत्र आणून एका समान उद्दिष्टासाठी समन्वयाने काम करणे.

सोप्या शब्दांत

अनेक ठिकाणची साधने व प्रयत्न एकत्र करून जास्त परिणामकारक काम करणे म्हणजे अभिसरण.

उदाहरणे

पाणलोट क्षेत्र विकासात – कृषी विभाग, ग्रामपंचायत, मनरेगा, जलसंधारण योजना

→ सर्व योजना एकत्र राबवून पाणी, शेती व रोजगार वाढवणे.

शासन स्तरावर

– आरोग्य, शिक्षण, पोषण योजना एकत्र

→ लोकांचा सर्वांगीण विकास.

अभिसरण संकल्पनेचा अर्थ:

एकात्मिक दृष्टिकोन: एकाचवेळी अनेक योजना (उदा. PMKSY, IWMP, जलयुक्त शिवार) एका पाणलोट क्षेत्रात आणून त्यांची अंमलबजावणी करणे, जेणेकरून कामांची पुनरावृत्ती टाळता येईल.

संसाधनांचा योग्य वापर: विविध विभागांचे निधी, मनुष्यबळ आणि तंत्रज्ञान एकत्र आणून त्याचा कार्यक्षम वापर करणे.

शाश्वत विकास: केवळ जलसंधारणच नाही, तर शेती, पशुपालन, वनीकरण आणि सामाजिक विकास अशा सर्व पैलूंचे लक्ष केंद्रित करणे

मुख्य उद्दिष्ट्ये:

पाणी आणि मातीचे संधारण: चेकडॅम, पाझर तलाव, शेततळी बांधून पाणी साठवणे आणि मातीची धूप थांबवणे.

उत्पादकता वाढवणे: पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीसाठी संरक्षित सिंचन उपलब्ध करणे आणि पिकांची उत्पादकता वाढवणे.

उपजीविका सुधारणे: शेतीसोबतच मधमाशी पालन, कुक्कुटपालन, दुग्धव्यवसाय यांसारख्या पूरक व्यवसायांना प्रोत्साहन देणे.

सामुदायिक सहभाग: स्थानिक संस्था आणि ग्रामस्थांना निर्णय प्रक्रियेत सामील करून घेणे, ज्यामुळे प्रकल्पाची शाश्वतता टिकते.

नवीन पिढीतील प्रकल्प: ग्रामीण विकास मंत्रालयाचा 'Watershed Development 2.0' प्रकल्प महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यांमध्ये सुरू आहे.

एकात्मिक अंमलबजावणी: यामध्ये एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम (IWMP) आणि प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजनेसारख्या (PMKSY) योजनांचा समावेश आहे.

समन्वय: मृद व जलसंधारण विभाग, कृषी विभाग आणि इतर संबंधित विभाग एकत्र येऊन काम करतात.

१) पाणलोट क्षेत्र विकासात अभिसरण

अर्थ : पा. क्षेत्रातील नैसर्गिक संसाधनांचा विकास करताना विविध विभागांच्या योजना एकत्र राबवणे

उदाहरणे : मनरेगा → बंधारे, कृषी विभाग → पाणे, पशुसंवर्धन → चारा विकास, एकत्रित परिणाम → पाणी उपलब्धता, शेती उत्पादन व रोजगार वाढ

अभिसरण

अर्थ : गावाच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध योजना एकाच उद्दिष्टाखाली समन्वयाने राबवणे.

अभिसरणाची क्षेत्रे :

- पाणीपुरवठा
- स्वच्छता
- शिक्षण
- आरोग्य
- रोजगार

उदाहरण :

जल जीवन मिशन + स्वच्छ भारत मिशन → स्वच्छ पाणी व स्वच्छता
मनरेगा + प्रधानमंत्री आवास योजना → रोजगार व घरकुल

उदाहरण :

जल जीवन मिशन + स्वच्छ भारत मिशन

→ स्वच्छ पाणी व स्वच्छता

मनरेगा + प्रधानमंत्री आवास योजना

→ रोजगार व घरकुल

३) शासनाच्या योजनांमध्ये अभिसरण

अर्थ :

केंद्र व राज्य शासनाच्या योजनांचा समन्वय करून लाभार्थ्यांना अधिक लाभ देणे.

उदाहरणे :

पोषण अभियान + अंगणवाडी + आरोग्य योजना → माता व बाल आरोग्य सुधारणा

कौशल्य विकास योजना + स्वयंरोजगार योजना → रोजगार निर्मिती

फलोचार्त : अभिसरण (पाणलोट / ग्रामविकास)विविध विभागांच्या योजना(मनरेगा, कृषी, जलसंधारण,पशुसंवर्धन, ग्रामपंचायत)

↓
संसाधनांचा समन्वय

↓
एकत्रित नियोजन

↓
पाणलोट व ग्रामविकास

↓
पाणी उपलब्धता वाढ शेती उत्पादन वाढ रोजगार निर्मिती शाश्वत विकास

२) तक्का : अभिसरणाचे स्वरूप

घटक	तपशील
संकल्पना	विविध योजना व विभागांचा समन्वय
संबंधित क्षेत्रे	पाणलोट क्षेत्र, ग्रामविकास, सामाजिक विकास
सहभागी योजना	मनरेगा, कृषी विभाग, जलसंधारण, स्वच्छ भारत, जल जीवन मिशन
उद्दिष्ट	संसाधनांचा योग्य वापर व सर्वांगीण विकास
फायदे	खर्च बचत, कामाची पुनरावृत्ती टाळणे, अधिक लाभ

अभिसरण mahtav

वसुंधरा पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचे अभिसरण (Integrated Watershed Development) म्हणजे जमिनीचे, पाण्याचे आणि जैविक संसाधनांचे एकात्मिक नियोजन, ज्यामुळे पाणी आणि मातीचे संवर्धन होते, भूजल पातळी वाढते, पर्यावरणाचे संतुलन राखले जाते आणि ग्रामीण समुदायांचे उत्पन्न व उपजीविका सुधारते, तसेच हवामान बदलांचा सामना करण्यास मदत होते, असे या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

पाणलोट क्षेत्रात अभिसरणाचे महत्त्व

अभिसरण (Convergence) म्हणजे पाणलोट क्षेत्र विकासासाठी विविध शासकीय योजना, विभाग, निधी, मनुष्यबळ व स्थानिक सहभाग यांचे एकत्रित व समन्वयित वापर करणे.

पाणलोट क्षेत्रात अभिसरणाचे महत्त्व :

1) संसाधनांचा कार्यक्षम वापर

विविध योजनांमधील निधी, तांत्रिक ज्ञान व साधनसामग्री एकत्र वापरल्यामुळे अपव्यय टाळला जातो आणि जास्त परिणाम साधता येतो.

2) समग्र (Integrated) विकास

- पाणलोट क्षेत्रात जलसंधारण, मृदसंधारण, शेती, वृक्षलागवड, पशुपालन व उपजीविका यांचा एकत्रित विकास शक्य होतो

3) कामांची पुनरावृत्ती टाळली जाते

- अभिसरणामुळे एकाच प्रकारची कामे वेगवेगळ्या योजनांतून होण्याऐवजी नियोजनपूर्वक विभागणी केली जाते.

4) निधीची उपलब्धता वाढते

- एका योजनेवर अवलंबून न राहता अनेक योजनांचा निधी पाणलोट क्षेत्रासाठी वापरता येतो.

5) लोकसहभाग वाढतो

- ग्रामसभा, बचतगट, शेतकरी गट यांच्या सहभागामुळे स्थानिक गरजांनुसार कामे होतात.

6) दीर्घकालीन टिकाव (Sustainability)

- अभिसरणामुळे जलस्रोत, जमीन व नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संवर्धन दीर्घकाळ टिकते.

7) ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होते

- शेती उत्पादन वाढ, रोजगारनिर्मिती व उत्पन्नवाढ यामुळे ग्रामीण जीवनमान सुधारते.

6) दीर्घकालीन टिकाव (Sustainability)

➤ अभिसरणामुळे जलस्रोत, जमीन व नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संवर्धन दीर्घकाळ टिकते.

7) ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होते

➤ शेती उत्पादन वाढ, रोजगारनिर्मिती व उत्पन्नवाढ यामुळे ग्रामीण जीवनमान सुधारते.

१) पाणलोट क्षेत्र विकासात अभिसरण

अर्थ : पा. क्षेत्रातील नैसर्गिक संसाधनांचा विकास करताना विविध विभागांच्या योजना एकत्र राबवणे.

अभिसरणात सहभागी योजना/विभाग :

- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA)
- कृषी विभाग
- जलसंधारण विभाग
- पशुसंवर्धन विभाग
- ग्रामपंचायत
- वन विभाग

उदाहरणे :

मनरेगातून → बंधारे, समतलीकरण

कृषी विभागातून → बियाणे, खत, मार्गदर्शन

पशुसंवर्धनातून → चारा विकास

एकत्रित परिणाम : पाणी उपलब्धता, शेती उत्पादन व रोजगार वाढ

सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार करताना कृषी,सामाजिक वनीकरण,वनविभाग, MREGS,

MSRLM ई, विभागाचा सहभाग

PMKSY DPR तयार करताना विभागनिहाय सहभाग

□ कृषी विभाग :-

- पिक पद्धती, पाण्याची गरज व सिंचन क्षेत्र निश्चित करणे
- सूक्ष्म सिंचन (ठिबक/तुषार) प्रस्ताव तयार करणे
- शेतकऱ्यांच्या गरजा व लाभार्थी निवड
- “Per Drop More Crop” घटकाचा समावेश
- कृषी उत्पादन वाढीचा अंदाज

2 सामाजिक वनीकरण विभाग

- जलसंधारण क्षेत्रात वृक्षलागवड प्रस्ताव
- बांध, नाले, शिवार रस्ते कडेला वृक्षलागवड
- मृदधूप रोखण्यासाठी हरित आच्छादन
- दीर्घकालीन पर्यावरणीय शाश्वततेचा समावेश

3 वन विभाग

- वनक्षेत्रात जलसंधारण कामांची परवानगी व नियोजन
- वन्यजीव व पर्यावरण संतुलन लक्षात घेऊन उपाय
- Catchment Area Treatment (CAT) प्लॅन
- नैसर्गिक जलस्रोत पुनरुज्जीवन

4 MGNREGS (महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना)

- श्रमप्रधान कामांचा समावेश (नाला खोलीकरण, बंधारे, CCT इ.
- मजुरी खर्चाचा मोठा भाग MGNREGS मधून
- स्थानिक रोजगार निर्मिती
- PMKSY शी अभिसरण (Convergence)

MGNREGS (महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना)

- श्रमप्रधान कामांचा समावेश (नाला खोलीकरण, बंधारे, CCT इ.
- मजुरी खर्चाचा मोठा भाग MGNREGS मधून
- स्थानिक रोजगार निर्मिती
- PMKSY शी अभिसरण (Convergence)

5 MSRLM (महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान)

- SHG/गटांचा सहभाग
- पाणी वापर व्यवस्थापन समित्या (WUAs)
- महिला सहभाग व क्षमता बांधणी
- उपजीविका आधारित उपक्रम (भाजीपाला, फळबागा)

DPR मध्ये समाविष्ट करावयाचे महत्त्वाचे मुद्दे

- गावनिहाय/सूक्ष्म जलसंधारण नकाशे
- तांत्रिक व आर्थिक व्यवहार्यता
- विभागांमधील समन्वय आराखडा
- कालमर्यादा व अंमलबजावणी टप्पे
- अपेक्षित सामाजिक, आर्थिक व पर्यावरणीय लाभ

प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY)

सविस्तर प्रकल्प अहवाल (DPR) – नमुना आराखडा

1. प्रस्तावना

•योजनेचे नाव : प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY)

•प्रकल्प क्षेत्र : तालुका, जिल्हा

•प्रकल्प कालावधी : 3 ते 5 वर्षे

•उद्दिष्ट :

•पाण्याचा कार्यक्षम वापर

•सिंचन क्षेत्र वाढ

•शाश्वत शेती व उत्पन्न वाढ

2. प्रकल्प क्षेत्राचा आढावा

एकूण गावे :

भौगोलिक क्षेत्र : हेक्टर

सिंचनाखालील क्षेत्र : हेक्टर

सिंचनाबाहेरील क्षेत्र : हेक्टर

वार्षिक पर्जन्यमान : मिमी

विद्यमान परिस्थिती

- पाण्याची उपलब्धता
- सिंचन साधने (विहीर, बोअर, तलाव, नाला)
- पिक पद्धती
- रोजगार स्थिती
- पर्यावरणीय समस्या (मृदधूप, पाणी टंचाई)

प्रकल्प उद्दिष्टे

- जलसंधारण व भूजल पुनर्भरण
- सूक्ष्म सिंचनाचा विस्तार
- शेती उत्पादन व उत्पन्न वाढ
- महिला व SHG चा सहभाग
- पर्यावरणीय समतोल

घटकनिहाय कामांचा तपशील

जलसंधारण कामे

- नाला खोलीकरण
- सिमेंट/माती बंधारे
- CCT,
- गॅबियन स्ट्रक्चर
- शेततळे

सूक्ष्म सिंचन

- ठिबक सिंचन
- तुषार सिंचन
- पाणी वापर कार्यक्षमता

वृक्षलागवड व हरित पट्टा

- शिवार क्षेत्र
- नाले व बंधान्यांच्या काठावर
- फळझाडे व स्थानिक प्रजाती

तालुका / जिल्हानिहाय प्लॅन (नमुना)

तालुका	गावे	प्रस्तावित कामे	क्षेत्र (हे.)	खर्च(लाख ₹)
A तालुका	15	नाला खोलीकरण, बंधारे	1200	350
B तालुका	12	शेततळे, CCT	950	280
C तालुका	10	ठिबक सिंचन	800	220

विभागनिहाय अभिसरण तक्ता

विभाग	जबाबदारी	PMKSY मधील घटककृषी विभाग	पिक नियोजन, सूक्ष्म सिंचन
	Per Drop More Crop	सामाजिक वनीकरण	वृक्षलागवड हरित पट्टावन विभाग
	CAT प्लॅन	जलसंधारण	श्रमप्रधान कामे
		IMGNREGS मजुरी खर्च	MSRLM SHG सहभाग
		पाणी व्यवस्थापन	

विभागाभिहाय अभिसरण तत्ता

विभाग	जबाबदारी	PMKSY मधील घटक
कृषी विभाग	पिक नियोजन, सूक्ष्म सिंचन	Per Drop More Crop
सामाजिक वनीकरण	वृक्षलागवड	हरित पट्टा
वन विभाग	CAT प्लॅन	जलसंधारण
MGNREGS	मजुरी खर्च	श्रमप्रधान कामे
MSRLM	SHG सहभाग	पाणी व्यवस्थापन

आर्थिक आराखडा

एकूण प्रकल्प खर्च : ₹ कोटी

PMKSY हिस्सा : %

MGNREGS : %

राज्य हिस्सा : %

अंमलबजावणी आराखडा

- पहिला टप्पा : जलसंधारण
- दुसरा टप्पा : सूक्ष्म सिंचन
- तिसरा टप्पा : वृक्षलागवड
- चौथा टप्पा : देखभाल व प्रशिक्षण

अपेक्षित लाभ

- सिंचन क्षेत्रात % वाढ
- शेती उत्पादनात % वाढ
- रोजगार निर्मिती
- भूजल पातळी सुधारणा
- पर्यावरणीय शाश्वतता

सविस्तर प्रकल्प अहवाल (DPR) –

सूक्ष्म नियोजन म्हणजे एखादा प्रकल्प प्रत्यक्ष राबवण्यासाठी

केलेले अतिशय तपशीलवार, टप्प्याटप्प्याचे नियोजन होय. यात काय करायचे, कसे करायचे, कोण करणार, किती वेळात, किती खर्चात याची स्पष्ट मांडणी असते.

खाली सूक्ष्म नियोजनासह DPR चे सामान्य घटक दिले आहेत 🙌

प्रकल्पाची ओळख

- प्रकल्पाचे नाव
- पार्श्वभूमी व गरज
- उद्दिष्टे (मुख्य व उपउद्दिष्टे)
- लाभार्थी गट

2. सद्यस्थितीचा अभ्यास

- भौगोलिक / सामाजिक / आर्थिक परिस्थिती
- विद्यमान समस्या व संधी
- उपलब्ध साधनसामग्री

सूक्ष्म नियोजन (Micro Planning)

हे DPR चे सर्वात महत्वाचे अंग आहे. कामांचे लहान-लहान घटकात विभाजन प्रत्येक

घटकासाठी:

- कामाचे स्वरूप
- जबाबदार व्यक्ती/संस्था
- लागणारी साधने
- कालावधी (Time line)
- अपेक्षित निष्पत्ती

तांत्रिक तपशील

- वापरले जाणारे तंत्रज्ञान/पद्धती
- गुणवत्ता मानके
- आवश्यक परवानग्या

आर्थिक नियोजन

- एकूण खर्चाचा अंदाज
- घटकनिहाय खर्च
- निधीचे स्रोत
- खर्च-लाभ विश्लेषण

अंमलबजावणी आराखडा

- टप्पे (Phases)
- वेळापत्रक (Gantt Chart असल्यास)
- समन्वय यंत्रणा

7. जोखीम व उपाययोजना

- संभाव्य अडचणी
- त्यावरचे प्रतिबंधक उपाय

निरीक्षण व मूल्यमापन

प्रगती मोजण्याची निकष

अहवाल देण्याची पद्धत

फीडबॅक व सुधारणा

अपेक्षित परिणाम

अल्पकालीन व दीर्घकालीन फायदे

सामाजिक / आर्थिक / पर्यावरणीय परिणाम

निष्कर्ष

प्रकल्पाची उपयुक्तता

टिकाव (Sustainability)

हवामान बदलाच्या अनुषंगाने उपाययोजना व अभिसरण (Spring Shed Development – झऱ्यांचे पुनरुज्जीवन व व्यवस्थापन)

1. प्रस्तावना

हवामान बदलामुळे पर्जन्यमानात अनियमितता, तापमानवाढ, भूजल पातळी घट आणि नैसर्गिक झऱ्यांचे आटणे ही गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे.

ग्रामीण व डोंगराळ भागात झरे (Springs) हे पिण्याच्या पाण्याचे मुख्य स्रोत असून त्यांचे Spring Shed Development हे हवामान बदलाशी जुळवून घेण्यासाठी (Climate Adaptation) अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

2. हवामान बदलाचे झऱ्यांवर होणारे परिणाम

- पावसाचे दिवस कमी, पण तीव्र पाऊस
- Recharge क्षेत्रात मृदक्षरण वाढ
- झऱ्यांचा प्रवाह हंगामी होणे
- उन्हाळ्यात पाणीटंचाई
- जैवविविधतेवर परिणाम

. Spring Shed Development संकल्पना

Spring Shed म्हणजे झऱ्याला पाणी पुरवणारे संपूर्ण Recharge क्षेत्र.

उद्दिष्ट:

- झऱ्यांचा प्रवाह वाढवणे
- पाण्याची गुणवत्ता सुधारणे
- झरे बारमाही करणे
- स्थानिक समुदायाचा सहभाग

हवामान बदलाच्या अनुषंगाने उपाययोजना
जलसंधारण उपाय

- समतल चर (Contour Trenches)
- Loose Boulder Structures
- गाळ अडवणारे बंधारे
- Recharge Pits / Shafts
- वनस्पती आच्छादन वाढवणे

जैविक व निसर्गाधारित उपाय (Nature Based Solutions)

स्थानिक वृक्षलागवड

- गवत लागवड (Vetiver, Stylo)
- Agroforestry
- वनसंवर्धन

पाणी वापर व्यवस्थापन

- अन्याजवळ संरक्षण क्षेत्र (No grazing zone)
- पाणी मोजणी व नियोजन
- घरगुती पाणी बचत तंत्रज्ञान
- पावसाचे पाणी साठवण

समुदाय क्षमता बांधणी

- पाणी वापर समिती (VWSC)
- महिला व युवकांचा सहभाग
- स्थानिक ज्ञानाचा वापर
- प्रशिक्षण व जनजागृती

अभिसरण (Convergence) – विविध योजनांचा समन्वय

शासकीय योजना

स्थानिक स्वराज्य संस्था

- ग्रामपंचायत नियोजन
- ग्रामसभा मान्यता
- निधी व देखरे

योजना	योगदान
MGNREGA	जलसंधारण कामे
जल जीवन मिशन	पाणीपुरवठा
वन विभाग	वृक्षलागवड
IWMP/WDC	पाणलोट विकास
NRLM	महिला SHG सहभाग

स्थानिक स्वराज्य संस्था

- ग्रामपंचायत नियोजन
- ग्रामसभा मान्यता
- निधी व देखरेख

स्वयंसेवी संस्था / CSR

- तांत्रिक मार्गदर्शन
- समुदाय संघटन
- अभ्यास व दस्तऐवजीकरण

. सूक्ष्म नियोजन (Micro Planning – उदाहरण)

टप्पा	काम	जबाबदार	कालावधी
1	झरा मॅपिंग	GP/NGO	1 महिना
2	Recharge क्षेत्र निश्चिती	तज्ज्ञ	15 दिवस
3	जलसंधारण कामे	MGNREGA	3 महिने
4	वृक्षलागवड	वन विभाग	पावसाळा
5	O&M व्यवस्था	VWSC	सतत

अपेक्षित परिणाम

- झऱ्यांचा प्रवाह 30–50% वाढ
- उऱ्हाळ्यात पाणी उपलब्धता
- स्थलांतर कमी
- महिलांचा श्रमभार कमी
- हवामान बदलास अनुकूल (Climate Resilient) गाव

निष्कर्ष

Spring Shed Development + हवामान बदल उपाययोजना + अभिसरण हा एकत्रित दृष्टिकोन स्वीकारल्यास ग्रामीण भागातील पाणी सुरक्षेला दीर्घकालीन स्थैर्य मिळू शकते. ही प्रक्रिया लोकसहभाग, शास्त्रीय नियोजन आणि विविध योजनांच्या समन्वयावर आधारित असणे आवश्यक आहे.